

MILOŠ NIKOLIĆ ÖNIGAZGATÁS-SZOCIOLÓGIA KÖNYVÉRŐL*

Miloš Nikolić: A munkásönigazgatás eszméjének fejlődése; 1. Az önigazgatás elméletben és gyakorlatban kiadványok sorozata; Nagy József fordítása, Munkásegyletem, Szabadka, 1974. 200 oldal.

Tartalom: – Bevezető – *Marx, Engels és a munkásönigazgatás*: Marx felfogása a proletariátus forradalmi öntevékenységéről. Marx és Engels államkritikája. Marx és Engels nézetei a szocialista forradalom céljairól. Marx és Engels viszonya a Párizsi Kommünhöz. – *Proudhon, Bakunjin és az anarchisták a munkásönigazgatásról*: Pierre Joseph Proudhon. Michail Bakunjin. Az állam anarchista bírálata. Az anarchista szabadságfelfogás. Az önigazgatás anarchista koncepciója. Az anarchista önbírálat. Hogyan értékeljük az anarchizmust. – *A II. internacionálé és a munkásönigazgatás*: A II. internacionálé legfőbb vonásai. Engels viszonyulása a II. internacionáléhoz. A II. internacionálé marxizmusának szociális és elméleti gyökerei. Engels filozófiai nézeteinek hatása a II. internacionálé marxizmusára. Az állam értelmezése. – *Anarchoszindikalizmus, ipari unionizmus és Guild szocializmus*: Az anarchoszindikalizmus. Az ipari unionizmus. A guild szocializmus. – *Lenin az orosz forradalmak és a proletariátus forradalmi öntevékenysége*: Lenin eszméi és eszméinek alapvető ellentmondása. A forradalmat megelőző időszak. Az 1905-ös év, és Lenin felfogásának módosulása. A februári és az októberi forradalom. Az „Állam és a forradalom”, és a szovjet állam. A munkások részvétel a gazdaság irányításában. „Munkás-opozíció”. Lenin végső harca a bürokratizmussal. – *A forradalmi események Nyugat-Európában az első világháború után és a munkásönigazgatás*: A munkásellenőrzési és önkormányzati mozgalom főbb okai és tényezői. A munkásönigazgatási mozgalom két szakasza. A munkástanácsok és más munkásönkormányzati formák hatása a forradalmi stratégia alapvető kérdéseire. A Kommunista Internacionálé és a munkásönkormányzat fejlődése Nyugaton. A mozgalom fejlődése Németországban. A mozgalom fejlődése Olaszországban. A munkásbiztosok fejlődése Angliában. – Az idézett irodalmi művek jegyzéke.

Miloš Nikolić könyve 1973 második felében jelent meg szerbhorvát nyelven¹, magyar kiadása Nagy József fordításában ez év decemberében már nyomdai megmunkálásban volt. A könyv kétségtelenül jelentős értéket képvisel, noha nem is egy fogyatékosága szembetűnő.

A könyv ilyen alakjában való megjelentetését az az eszméi nevelőmunka sürgette,

amelyet a szabadkai Munkásegyletem szervezett a JKSZ X. kongresszusát megelőző időszakban. A kiadó valójában a szerző előadás-sorozatának kéziratát jelentette meg, elsősorban mint saját, belső használatra szánt kiadványt. A kézíraton Miloš Nikolić még munkálkodik, és valószínűleg végleges kéziratából kimarad majd a most megjelent kiadvány igencsak vitatható következtetései és a nem eléggé végiggondolt megállapításoknak többsége.

Miloš Nikolić a munkásönigazgatás eszméjének jelentkezését és fejlődését, a marxizmus szerteágazó problémáit élénken követi² és elmélyülten tanulmányozza már évek óta. A szerző a kutatók aránylag fiatalabb korosztályához tartozik, akik a szocialista mozgalom eszmei síkon jelentkező megnyilatkozásait az önigazgatás gyakorlati megvalósulásával szoros kapcsolatban vizsgálják. Eddigi ilyen irányú munkásságának két jelentős eredményére hívjuk fel a figyelmet. Az egyik a Szarajevóban megjelenő *Mark-sističke sveske* című folyóirat 1972/3. számában megjelent bibliográfia, amely az önigazgatásra vonatkozó alapvető irodalmat mutatja be³. A másik eredmény egy háromkötetes nagyszabású szöveggyűjtemény a belgrádi *Komunist* kiadásában.⁴ A szöveggyűjtemény a mintegy 1900 oldalon megbízható tájékoztatást nyújt a nemzetközi munkásmozgalom klasszikusainak, a két világháború közötti írók és a jelenkori marxista közírók és tudósok fontosabb álláspontjairól és érveléseiről.

Nikolić a munkásönigazgatás eszméjének jelentkezését a szocializmus eszméinek jelentkezésében, annak kezdetleges utópista alakjában való jelentkezésében keresi, és meg is leli. De ezt megelőzően helyesen jár el, amikor könyve első részét a tudományos szocializmus megalapítói álláspontjainak szenteli, és munkásságukon keresztül vizsgálja a tudományos szocializmus álláspontjait és meglátásait a munkásönigazgatással kapcsolatban.

A szerző előre bocsátja, hogy „Marx és Engels keveset beszéltek egyenes értelemben az önigazgatásról, az önigazgatás különböző formáiról”, de ennek ellenére „az önigazgatás elmélete (vagyis az önigazgatás elméleti koncepciója, beleépülve az osztálytársadalmak osztályok nélküli társadalommá való forradalmi átalakításának elméletébe) Marx és Engels tanítására alapozódik”. (13. oldal.)

A szerző utalásai szerint négy alapvető tételen nyugszanak Marx és Engels lényeges elméleti megállapításai, amelyek a munkásönigazgatásra nézve döntőek. Az első tétel, a proletariátus forradalmi öntevékenységből indul ki („a munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet”, az I. internacionálé szervezeti szabályzatának közismert bevezető mondata), a második tétel Marx és Engels tanítása az államról és az állam elhalásáról, a harmadik az új társadalomról alkotott elképzelés, aminek megvalósítása a munkásmozgalom célja és végül a munkásmozgalom tapasztalatainak, elsősorban a Párizsi Kommün tapasztalatainak összegezése.

A szerző az önigazgatást a lehető legtágabb vonatkozásában értelmezi, majdnem azonosítja az elidegenedés feloldásával, ami végső következményében oda is vezet. Saját társadalmi helyzetünk és gyakorlatunk mégis két szempontból szükségessé tette és teszi, hogy súlypontozottabban értelmezzük az önigazgatást.

Először is számunkra az önigazgatás folyamat, amelyet a társadalmi viszonyok és következményei szempontjából el kell mélyíteni, amelynek történelmileg még a kezdetén vagyunk és ezért a végső cél: a fejlett önigazgatás következménye a munka felszabadítása, a teljes dezallineáció, a társult munka társadalma – egyenlő a jövő társadalma, a kommunista társadalmi rend megvalósításával.

A másik szempont az önigazgatás lényegének, az önigazgatású termelési viszonyok kialakulásának hangsúlyozása.

A termelési viszonyok hangsúlyozása, noha sohasem feledkezhettünk meg arról, hogy az önigazgatás átfogó társadalmi viszony (a platform indokoltan „szocialista

önigazgatói ideológiáról” is beszél), mégis a termelési viszonyok a lényegesek, és ezen belül az, hogy a munkásosztály megszervezze az uralmat, a társadalmi újratermelés felett. Ez annál inkább lényeges, mert nemcsak a kapitalista világban van rá példa, hogy a munkásosztálynak a termelés folyamatában való részvételével megkísérlik csorbítani az osztályharc forradalmi életét, hanem példa volt rá nálunk is, hogy az öngazgatásnak, a termelők döntéshozatalának általános szinten való megrekesztése (egyes szociológusok szerint, mint Veljko Rus, Janez Jerovšek, Bogdan Kavdžič⁵ középszinten való tartása”) erősítette a technokrata-bürokratikus monopóliumot.

Tételünket példázva idézzük a platform néhány kitételét (második rész, I/2, és I/3.)⁶:

„A szocialista öngazgatásnak mint az uralkodó termelési viszonyoknak érvényesülése nélkül fennáll a bürokrácia, technokrácia, liberalizmus, nacionalizmus és az adminisztratív szocializmusra való visszatérés reális veszélye...

Az alkotmányfüggelékek ezen a téren eszmei szempontból is haladást jelentenek. Az öngazgatáson – mint a társadalmi gyakorlat célján – kívül erőteljesen kidomborítják a társult munka (a munka társított folyamatának) lényegét. Ezáltal nagyobb mértékben hangsúlyozzák az öngazgatás lényegét és megerősítik az öngazgatásra való visszatérés elé emelt gátat. Az „öngazgatást” ugyanis olyan szervezeti formákban vezették be, és olyan utakon, amelyek a hatalom technokrata és bürokratikus monopóliumát erősítették, ami szöges ellentétben áll a kötelező alapvető szocialista fejlődési folyamattal. Ezzel a munkásöngazgatást leértékelték, és a vállalat általános politikájára vonatkozó „véleménynyilvánításra” fokozták le.

A társadalmi tulajdonban levő termelőeszközök alapján végzett munkatársítás kifejezi az öngazgatás lényegét, és meghatározza, hogy társadalmunk milyen alapon igyekszik szervezkedni. Természetesen a társítási folyamatnak még csak a kezdetén vagyunk és a munkának a társítás még nem elegendő”.

A szerző hangsúlyozza Marx felfogásának fontosságát a proletariátus forradalmi öntevékenységről (15–27. old.) figyelembe véve, hogy minden pártszervezet egyben az élidegenültség kifejezője nemcsak azért, mert osztályjellegű, hanem azért is, mert a proletariátus élcsapata esetében is állandóan felmerül az ellentmondásos dialektikus rész és az egész osztály szervezethez és szükséges forradalmi gyakorlata között. Ezzel a kérdéssel részletesebben foglalkozunk majd a szerző Leninnel kapcsolatos fejtegetéseinek tárgyalásakor (109-135. old).

Miloš Nikolić helyesen állapítja meg (16-17 old.) idézve Marx 1844-ben írt Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához c. művéből, amelyben először fogalmazza meg a proletariátus történelmi szerepét: „... miként a filozófia a proletariátusban találja meg az anyagi, úgy a proletariátus a filozófiában találja meg a szellemi fegyvereit”, de ezzel figyelmeztet a szerző, hogy a probléma még elméletileg sem jutott el megoldásához. Indokoltan hangsúlyozza M. Nikolić, hogy ebben az időszakban még Marx elméletében a proletariátus szerepét inkább meghatározott filozófiai elképzelésből és alapigazságokból vezette le, és nem történelmi tanulságokból.

Átfogó elemzésnek veti alá a szerző Marx és Engels nézeteit, a munkásosztály kialakulásáról saját osztályöntudatának kialakulása idejében, amikor „önmaga számára is osztállyá alakul” (1947. A filozófia nyomorúsága), és amikor aránylag közelinek látják a proletárforradalom megvalósulását. Ez a korszak az 1950. évvel zárul. A szerző hivatkozik Engels 1895-ben írt szövegére is (22. old.) elemezve Marx több lényeges és ismert tételét, amelyben a szubjektív osztályerők mellé hangsúlyozottabban sorakoznak fel az adott tárgyi, a termelésben gyökerező adottságok.

A történelmi fejlődés hajtóerejének tárgyalása, a munkásosztály közvetlen forradalmi tevékenysége és élcsapatának viszonya valóban bonyolult témakör, és ha még árnyalati különbségeket teszünk Marx 1850 előtti és utáni nézőpontjai között (nem annyira fel-

nagyítva azokat, mint ahogyan azt Lelio Basso és Karl Korsch teszi⁷⁾, elismeréssel adózhatunk Miloš Nikolić eredményes elemzésének, noha ez a sikeresen megmunkált témakör inkább közvetve, mint közvetlenül vonatkozik az öngazgatás eszméjének jelentkezésére.

A mai hazai olvasó számára nem érdektelen figyelmet szentelni Marx és Engels azon elképzelésének, amely a proletariátus élcsapatszerepére és szervezeti felépítésére vonatkozik. Ugyanis a közelmúltban megkísérelték, hogy a sztálini párt-elképzelést cáfolva, történelmi összefüggésből kiragadva szembe helyezték azt Marx és Engels elképzelésével, de úgy, hogy lepel alatt a mai körülményeink közepette sugalmazzák az akkori helyzetben megfelelő megoldásoknak ma helytelen mechanikus utánzását. Ezért fontos a szerző számára, hogy figyelmesen és pontosan elemezzen.

M. Nikolić hangsúlyozza (26. old.), hogy minden kétséget kizárva Marx és Engels számára alapvető a munkásosztály forradalmi öntevékenysége és magának a munkásosztálynak, mint forradalmi tényezőnek és autonómiásának szerepe. A Nemzetközi Munkásszövetség (I. internacionálé) szervezeti szabályzatának már idézett bevezető gondolatára az évek folyamán többször visszatérnek. A szerző hangsúlyozza: „Ézért nem véletlen, hogy Marx és Engels többször is megismétli ezt az alapgondolatot. Így például 1879-ben, amikor a német szocialista mozgalomban megjelentek a kispolgári irányzatok és felfogások, amelyek megkísérelték élet venni a mozgalom osztályjellegének, mert szelvében-hosszában terjesztett tézisük szerint „a munkásosztály képtelen arra, hogy saját erejéből felszabadítsa magát”, Marx és Engels hosszú és igen éles hangú levélben válaszolnak”.

Ebben a levélben, amelyet Marx és Engels a német munkásmozgalom vezetőihez, A. Bebelhez, W. Liebknechthez, W. Brackehoz és a német szocialista mozgalom többi vezetőihez intéztek⁸⁾, többek között ezt is írják (fejtegetéseik számunkra a közelmúltban kifejezésre jutott technobürokrata nézetek felfejlődése kapcsán is elgondolkodtatók):

„Ami bennünket illet, egész multunk után csak egy út áll előttünk nyitva. Csaknem 40 év óta hangsúlyozzuk az osztályharcot, mint a történelem legközvetlenebb hajtóerejét és különösen a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályharcot, mint a modern társadalmi átalakulás nagy mozgatóját; semmi esetre sem állhatunk tehát össze olyan emberekkel, akik ezt az osztályharcot törölni akarják a mozgalomból. Az internacionálé alapításakor határozottan kiadtuk a harci jelszót: a munkásosztály felszabadítása magának a munkásosztálynak a műve kell, hogy legyen. Nem állhatunk tehát össze olyan emberekkel, akik nyíltan kimondják, hogy a munkások túlságosan műveletlenek önmaguk felszabadítására, és felülről kell őket felszabadítani emberbaráti nagy- és kispolgároknak.”

A szerző csak az öngazgatással kapcsolatos nézetek alakulását és marxista elemzését tüzte ki feladatául. Ezért a munkásosztály forradalmi öntevékenység és forradalmi élcsapatának viszonya vizsgálatában Marx és Engels nézeteire szorítkozik. Az ismeretterjesztő feladatok szempontjából fontos tudatosítani és kellő adatszerűséggel bemutatni a mai jugoszláv olvasó számára Marx és Engels gyakorlati politikai és szervező tevékenységét, amelyet az I. internacionálé megteremtése érdekében fejtettek ki, ténykedésüket a vezetőségi munkában és a későbbi időszakban is. Tapasztalatunk szerint még sokat kell tennünk, hogy háttérbe szoruljon az a hamis, leegyszerűsített kép a tudományos szocializmus lángelméjű megteremtőiről, amely őket bölcs, fehérszakállú emigrációban élő szobatudósokként ábrázolja, szem elől tévesztve azt a sokoldalú érdeklődést és főleg gyakorlati politikai tevékenységet, amely szervesen egybeépült kiterjedt újságírói, propagandista és tudományos munkásságukkal.

Miloš Nikolić Marxnak és Engelsnek az államra vonatkozó álláspontjait, valamint a szocialista forradalom céljairól szóló fejtegetéseit és a Párizsi Kommün tapasztalatai-

val kapcsolatos vizsgálódásait már nem tárgyalja ilyen alaposan. (25-35. old.). A szerző elsősorban utal a forrásmunkákra és kísérő magyarázatokat ír Marx és Engels munkáiból vett jellemző idézetekhez.

A Proudhon, Bakunjin és az anarchisták nézeteinek szentelt fejezet (37-65. oldal) aránylag részletes és jól szerkesztett fejtegetése egyike a legterjedelmesebb hazai szövegünknek, amely ezzel a kérdéssel foglalkozik. Átekinthetőségén és dokumentáltságán kívül erénye, hogy a Marx-, Engels- és Lenin-idézetek révén szembetűnően feltárja különösen Bakunjin korabeli marxista bírálatát.

A szerző az öngazgatás anarchista koncepciójának bírálatában hangsúlyozza (28. oldal), hogy a felületes szemlélő számára első tekintetre úgy tűnhet, mintha nem állna fenn különbség az öngazgatás marxista és anarchista felfogása között. Hisz az öngazgatás eszméjét az anarchisták is az állam bírálatából, valamint az ember öntevékenységből, mint az új, leendő társadalom lényeges tartalmából vezették le. Ezért a szerző indokoltan hivatkozik (57. oldal):

„Az első fejezetben láttuk, hogy Marx tanításában az öngazgatás eszméje elsősorban a forradalmi gyakorlatba, a munkásosztály forradalmi öntevékenységre és állambírálatába épül bele. Az anarchista mozgalmon belül ugyancsak kifejlődött az öngazgatás eszméje. Ebben az elméletben azonban az öngazgatás eszméje egészen más kiinduló alapigazságokból és más fajta bírálatokból van levezetve, s ezért az öngazgatás anarchista eszméjének tartalma, értelme és megvalósításának lehetősége is részint eltérő az előbbtől.”

Nikolíc az anarchista élképzelések marxista bírálatát összegezve (58. old.) hangsúlyozza:

„Mint ahogyan láthattuk, az anarchista államkritika azonban kiterjed a politikai szervezkedés, az autoritás és hatalom minden formájának bírálatára (ide értve a proletárdiktatúrát is).

Ezért az öngazgatást is mindjárt úgy képzelik el, mint a társult termelők eljövendő szabad társadalmát, amelyben nem lesz többé politikai és gazdasági hatalom. A marxizmus által megalapozott öngazgatás nem csupán célja a harcnak (kiváltképpen nem olyan cél, amely máról holnapra megvalósítható), hanem a harc legfontosabb eszköze is, mint ilyen politikai formát ölt, politikai intézménnyé válik, amelynek segítségével a munkásosztály végrehajtja a termelők forradalmi átalakítását.

Az öngazgatás anarchista koncepciója inkább az államnak merő antitézise, mintsem a termelési mód forradalmi megváltoztatásának alapvető formája és folyamata. Minthogy azonban az anarchizmus nem értette meg az állam lényegét (azt a tényt, hogy állam nem a független állami intézményeknek, funkcióknak és hatalomnak egyszerű összessége, hanem társadalmi szervezet, amely teljesen önálló társadalmi szférát – politikai szférát – képez és folytonosan újratermelődik, tehát döntő összefüggésben van a társadalom másik, fundamentális szférájával, a gazdasági szférával), számukra az öngazgatás, mint az állam antitézise, a kis csoportok keretében megvalósuló közvetlen öngazgatással kezdődik és zárul.”

Találó a szerző megállapítása az anarchista öngazgatás konceptusáról, hogy a legjobb esetben is nem az egész társadalmat átfogó viszonyról van szó, hanem a leegyszerűsített társadalmi-gazdasági és technológiai helyzetet veszi figyelembe, mint például a nem túlságosan nagy kisipari műhelyt (59 old.).

Az anarchista élképzelést tárgyaló fejezet részletezése helyett, idézzük Lenin („Baloldaliasság”, a kommunizmus gyermekbetegsége) figyelmeztetését, (számunkra, de nemcsak számunkra, sok gondolatátársításra ad alkalmat) amelyet a szerző is idéz, ugyanis: „Az anarchizmus meglehetősen gyakran volt mintegy büntetés a munkásmozgalom opportunista bűneiért.”

Találón domborítja ki Miloš Nikolić az öngazgatásra vonatkozó anarchista és marxista elképzelések közötti különbséget, amikor leszögezi (59. old.), hogy az öngazgatás eszméjét az anarchisták ösztönszerű cselekvésből vezetik le. Szerintük a jogfosztott néptömegek szabad, ösztönszerű tevékenysége annyira magától adódó, mint maga az elemi erő – ahogyan azt még Bakunyin megfogalmazta. Ettől az elképzeléstől lényegesen eltér a marxista elképzelés. „Az öngazgatás marxi eszméje – hangsúlyozza M. Nikolić – voltaképpen a munkásosztály társadalmi lényének dialektikájából következik, a munkásosztály közvetlen és történelmi érdekeinek dialektikájából, s ezért is foglalja magába azt a közvetítést, amire szükség van a forradalmi akció sikeréhez, a régi társadalom felszámolásához és az új fölépítéséhez (és ami a munkásosztály pártjának, a kommunista szervezeteknek alakjában válik intézményes formává). A munkásöngazgatás marxista fogalma ezért jelenti egyben a munkásosztály harcának eszközt és célját is.”

Egyik legerjedelmesebb fejezetét (67-95 old.) a szerző az 1889-ben alakult II. internacionálé három évtizedének szenteli. Fölmerül a kérdés, mi teszi ezt indokoltá, hisz a nemzetközi munkásmozgalom e szakaszában alig esik szó a munkásöngazgatásról. Az egyik indítékra a szerző a fejezet zárósoraiban utal, amikor leszögezi (95 old.), hogy nálunk is gyakran fellelhetők a II. internacionálé idején az államgépezettel és az állammal kapcsolatos alattvalói téves felfogások. „Hogy a kommunista mozgalom milyen nehezen tud leszámolni ezzel a szemlélettel, azt a mi példánk is bizonyítja. Habár elméleti gondolkodásunkban, de különösen a politikai publicisztikában és a gyakorlatban is immár több mint két évtizede kitartóan a munkásöngazgatásért harcolunk, még nálunk is fellelhetők a II. internacionálé marxizmusának egyes koncepciói, elsősorban azok, amelyek szembe állnak a munkásosztálynak, mint a forradalom szubjektumának autonomizmusával. Ezért is foglalkoztunk írásunkban bővebben a II. internacionálé elméletével és gyakorlatával.”

A másik indok, amit nem mond ki a szerző, de fejtegetéséből kiviláglik, megválaszolni, miért került háttérbe az öngazgatás eszméje ezidőtájt.

A II. internacionálét különbözően jellemezték a múltban, és ma is lényeges különbségekkel találkozunk a magukat marxistáknak valló kutatók körén belül is. Miloš Nikolić a II. internacionálé jellegzetességeinek vizsgálásában az alapvető marxista megállapításokat tartja szem előtt, elsősorban Lenin bírálatát, de sokat merít Korschnak a huszas évek elején kifejtett elemzéseiből is. Ennek a marxista tudósnak és munkásmozgalmipolitikusnak ekkorikorszakában még nem jutott kifejezésre a pozitívizmus ami uralkodóvá vált nála később, amikor Hitler elől menekülve az USA-ba telepedett le.

Nehéz feladat behatóbban követni azokat a változásokat, amelyek a II. internacionáléba tömörült munkáspártokon belül végbementek. Engels kritikai viszonyulása is – a szerző nyomon követi – (79-84. old.) és felvázolja az olvasónak – az évek során erősödött.

A szerző hivatkozik K. Korsch elemzésére⁹, amelyben hangsúlyozza: „A II. internacionálé marxizmusa... valóban új történelmi formája az osztály proletárelméletének, s az osztályharc új feltételeit fejezi ki az új történelmi korszakban; a marxista dialektika álláspontjáról egészen érthető, hogy a marxista elmélet első formája nem maradhatott változatlan egy gyakorlatilag teljesen forradalmatlan korszakban, ami lényegében véve a XIX. század egész második felére kiterjedt Európában.”

A szerző részletesen foglalkozik az általános politikai és szellemi légkörrel és lényeges megállapításai bizonyára helyesek. Így pl. az, hogy „a marxizmus forradalmi-kritikai irányzatát pozitívista irányzattal cserélték fel”, de a marxizmus tárgyát is érte a revizionista irányzat. Így, „a forradalom, a munkásosztálynak, mint a forradalom szubjektumának kérdése, a proletariátus diktatúrája, az állam elhalása – mind olyan témák voltak, amelyek iránt a marxizmusnak ez a változata semminemű érdeklődést nem tanúsított?” (70. oldal). Helyes és pontos a szerző következő alapvető megállapítása is (74. old.):

„A szociáldemokrata pártok tevékenységének legfőbb formáit a II. internacionálé keretében a pártvezetőségek parlamentáris tevékenysége, a szakszervezeti tevékenység, valamint a munkások és az általában a lakosság körében kifejtett agitációs propaganda-tevékenység képezte.”. Lényeges a szerző következő megállapítása is (85-86. old.): „A II. internacionálé a marxizmus terjedésének történelmi időszaka, fejlődése tehát horizontális irányú, éspedig két féle értelemben: növekedik népszerűsége – a marxizmust egyre szélesebb rétegek teszik magukévá, másrészt pedig ezek a tanok egyre inkább betörnek az egyes tudományos és filozófiai ágazatokba.”

A szerző meggyőzően mutatja be (75-77. old.), hogyan terjed a természettudományok marxista értelemben vett „meghódítása” közben a természettudományok akkori pozitívizmusának térhódítása a marxista gondolkodásban és megközelítésben. Mégis a marxista filozófia akkori egyik lényeges jellemvonása elkerülte a szerző figyelmét. Ugyanis, még az ortodox marxistáknak is az volt a fogyatékoságuk, hogy a marxizmust leszűkítették úgy, hogy a filozófiát, a dialektikus materializmust, valójában kirekesztették belőle. A szerzőnek ez a fogyatékosága, mint látni fogjuk, Leninnel kapcsolatos vizsgálódásaiban hibás megállapításokhoz vezet majd.

Végeredményben a II. internacionálé korszakának vizsgálata alapján nem kínálkozik sok mondanivaló a munkásönigazgatás eszméinek fejlődéséről. Ez a megállapítás fennáll annak ellenére, hogy ebben a korszakban tömeges, nagy pártok és mozgalmak jelentkeznek és jelen vannak már a leendő forradalmi marxista élcsoporthoz megvalósítóknak nemcsak protagonistái, hanem szervezett erőinek magva is. A II. Internacionálé egészében véve képtelen volt behatóbban foglalkozni a jövővel, még akkor is, amikor kizárta soraiból Bernsteint, aki igen rövid idő alatt tette meg az utat „az értelmiségiek igazgyöngyétől” (Engels 1885-ben) a hírhedt szállóige megfogalmazójáig, miszerint „A végcél semmi, a mozgalom minden”.

A szerző nem foglalkozik a kapitalista világ korabeli látszólagos stabilizációjának és a kezdeti imperialista korszak felgyorsuló iparosodásának a munkásosztály társadalmi arculatára gyakorolt hatásával. De egy másik lényeges körülményre felhívja W. Abendroth nyomán a figyelmet (87. old.), amely szerint mindez nagy hatással volt a II. internacionálé opportunizmusának jelentkezésében. Ez a tényező a jelentős szakszervezeti és pártbürokrácia volt, amely „nem a munkásmozgalomért, hanem a munkásmozgalomból élt”.

Miloš Nikolić, a II. internacionáléval foglalkozó fejezetének záró témája (90-95. old.) az akkor uralkodó, az államra vonatkozó nézeteket elemzi. Megállapítja, hogy „a II. internacionálé már ismertetett általános ideológiai irányzatából eredően és az elméleti-gyakorlati álláspont szöges ellentétbe került a munkásönigazgatás eszméjével és gyakorlatával. Arról az állásponttól van szó, amelyet az állam vonatkozásában tett magáévá a II. internacionálé pártjainak többsége, de elsősorban a Német Szociáldemokrata Párt.”

A szerző végigköveti Ferdinánd Lassallenak az államra vonatkozó eszmei öröksége elleni küzdelmet, amelyről még Marx a Gothai Program bírálata kapcsán megállapította, hogy „az egész programot, bárhogy cseng-bong a demokráciától, a Lassalle-szektának az államba vetett alattvalói hite feztözte meg...”. A szerző hivatkozik Engelsnek a Párizsi Kommün 20. évfordulóján írt megállapítására, miszerint „éppen Németországban, az államba vetett babonás hit a filozófiából átment a burzsoázia sőt sok munkás tudatába is...”, majd részletesebben bemutatja, milyen Marx álláspontja a Gothai Program kritikája című, 1875-ben írt körlevélben és milyen Lenin nézete az Állam és forradalom című művében. Ez a rész dokumentáltsága ellenére sem eléggé megmunkált, így a Leninnel vonatkozó megállapítások a II. internacionálé etatisztai koncepcióinak bírálatával kapcsolatban részletesebb indokolást igényelnek, hogy elfogadhatók lehessenek.

A szerző külön rövid fejezetet szentel könyvében (97-107. old.) a nyugat-európai munkásmozgalomra ható nem-marxista irányzatok munkásönigazgatásra vonatkozó eszméinek. Három mozgalmi ember gondolatkörével foglalkozik: Georges Sorel anarchoszindikalizmusával, Daniel de Leon ipari unionizmusával és G.D.H. Cole guild-szocializmusával. Egyik irányzat sem képviselt jelentősebb munkásmegmozdulást, mégis kifejezik a munkástömegek elégedetlenségét a II. internacionálé opportunista politikájával szemben. Ezek az áramlatok a szakszervezeti mozgalomból nőttek ki, elutasították az uralkodó politikai irányzatot, amely túlbecsülte a parlamentáris politikai harcot és lényegében a trade-unionizmusban feneklett meg. A kapitalista társadalom szocialista irányú megváltoztatását tűzték ki célul.

Ez a szindikalizmus francia változata anarchista és forradalmi jellegű volt elképzelésében, míg az angolszász változat evolúciós irányzatot követett. Közös jellemzőként M. Nikolić megállapítja (98. old): „A szakszervezet (vagyis az unio, a guild) szerepét mind a három áramlat a régi társadalom átalakításában és az új társadalom megszervezésében az államnak, mint bürokratikus intézménynek a bírálataira alapozta. Ezenkívül mind a három áramlat előírnyozta a munkásönigazgatás megvalósítását a szakszervezet révén.”

Egyik irányzat sem jelentett elméletileg alaposabban kidolgozott eszmei áramlatot. Véleményünk szerint éppen ezért tűnt el később a köztudatból is. Miután az opportunizmust határozottabb bírálat érte, elsősorban a forradalom felé való irányvétele és a kommunista pártok megalakulásával, az irányzatokat tápláló közhangulat már nem éltette őket, és úgyszólván nyomtalanul lekerültek a napirendről; csak a munkásmozgalmi kutatók hozzák felszínre, mint beszédes múltbeli adalékot az önigazgatás eszméjének történetéhez.

A szerző könyve utolsó előtti fejezetét (109-151. old.) az orosz forradalomnak szenteli, Lenin alakját helyezve joggal az események központjába még akkor is, amikor személye nem töltött be központi helyet. Ez az eljárás helyes, mert Lenin álláspontjai, nézetei és tevékenysége azokhoz viszonyítva alakult, és azokkal mérhető, mert ha ezek részleteiben nem is, de tevékenysége valóban korszakot jelentett nemcsak az oroszországi forradalmakban, hanem világviszonylatban is. Mivel ez a fejezet valóságos forradalmat tárgyal, nem véletlen, hogy felveti a munkásönigazgatás megannyi problémáját még akkor is, ha az akkor nem is minden esetben ezzel a megnevezéssel, de ténylegesen napirenden szerepelt, természetesen nem elvont kérdésként, hanem annak elméleti és gyakorlati összegezésében.

Sajnos, a helyes, a Lenin személyével kapcsolatos helyes alapvető megközelítés ellenére, és annak ellenére, hogy a bemutatott adatok világosan érzékeltetik, mennyire sokrétűen volt jelen a munkásönigazgatás eszmeként és gyakorlatként az oroszországi szocialista forradalomban – előre kell bocsátani, hogy ezt a fejezetet tartjuk a leggyengébbnek. Sajnos, ebben a fejezetben nem egy-egy jellemzés, vagy következtetés vitatható, hanem Lenin egész gondolkodásmódjának megközelítése. A szerző, akinek külön érzéke van a társadalmi folyamatok és konfliktusok filozófiai megközelítéséhez, olyan bölcséleti sémákból indul ki, amelyek kiragadják Lenint történelmi konkrét társadalmi beágyazottságából. Ám figyelmen kívül hagyja a mai marxista gondolkodás lényeges eredményeit Lenin értékelésében. Előítéletekkel tárgyalja Lenint.

A szerző helyesen állapítja meg, és külön ki is emeli (11. old.), hogy „Lenin korszakos hozzájárulása a munkásmozgalom és a mozgalom elmélete, a marxizmus továbbfejlesztéséhez. Lenin tevékenységének köszönhetőleg, amely ezen az értékelésen alapult, a szocializmus valóságosan is a világtörténelem színterére lépett.” Helyes és lényeges M. Nikolić következő megállapítása is (109-110. old.):

„A II. internacionálé elmélete és gyakorlata ellen irányuló lenini kritikának a közép-

pontjában az opportunizmus és a reformizmus áll, vagyis a forradalom teljes elhanyagolásának kérdése, és ennek megfelelően a munkásmozgalom alapvető kérdései taglalásának mellőzése a forradalom álláspontjáról. Bírálatainak ez az itányzata összhangban van Lenin általános irányvételével a forradalom felé, az ellentmondások forradalmi kibontakozása felé Oroszországban, azzal az irányvétellel tehát, amely eszméit már fejlődésének legkorábbi fázisától kezdve jellemzi. Egész elméleti és gyakorlati tevékenysége abból indult ki, hogy a forradalom időszerűvé vált, mégpedig olyannyira, hogy napi kérdésnek kell tekinteni.” Megállapításának alátámasztására a szerző Lukács György 1924-ben írt Lenin-tanulmányára¹⁰ hivatkozik.

Viszont indokolatlan, és tudomásom szerint alapjában téves a szerzőnek az a feltevése, – a fejezet során bizonyítani igyeckszik –, amely szerint Lenin gondolkodásmódjában kettősség van, ellentmondás van „Marx eszméinek pozitívista tolmácsolása” és az időről időre forradalmi oroszországi események gondolkodási módját befolyásoló hatása között. Téves a szerző saját, vagy mástól átvett következtetése, miszerint (111-112. oldal): „Lenin teljes elméleti és gyakorlati tevékenységén végigvonul ez az alapvető ellentmondás – egy részről a pozitívista-marxista elméleti megalapozás, illetve a II. internacionálé marxizmusának forradalmiatlan álláspontjai, és az ebből levezetett elméleti és politikai felfogások (stratégia, taktika, a harc módjának és formáinak meghatározása stb.), más részről pedig a forradalmi-marxista elméleti és gyakorlati álláspontok között, amelyek Lenin forradalmi irányvételéből eredtek, de még inkább az orosz proletariátus forradalmi gyakorlata volt, ami Lenin eszméiből is kifejezésre jutott.”

Nincs előítéletem Marcel Liebmann „marxista beállítottságú francia szerző” vagy Oskar Annweiler „marxista irányvételű történész” kutatási eredményeivel szemben. De azért lényegesnek tartom az egyáltalán nem dogmatikus (helyesebben: csak elvéve dogmatikus hibákat vétő) Lukács Györgyre hivatkozni, mégpedig a szerző által már idézett 1924-ben írt Lenin Tanulmány gondolatainak összefüggéséről c. munka zárórészére¹¹. Itt Lukács György Lenin filozófiai jelentőségét hangsúlyozva összegezi:

„A mereven mechanikus, dialektikátlan gondolkodás nem tudja felfogni, hogy ezek az ellentmondások a jelenkor valóságosan létező ellentmondásai; hogy az OK(b)P politikája, Lenin politikája csak annyiban ellentmondásos, amennyiben ezzel keres és talál dialektikusan helyes válaszokat saját társadalmi létének objektív ellentmondásaira...

A leninizmust ezért joggal tekinthetjük új fejlődési szakasznak a materialista dialektika történetében. Lenin nemcsak helyreállította a marxi elmélet tisztaságát a vulgáris marxizmus laposságainak és torzításainak évtizedes uralma után, hanem magát a módszert is tovább fejlesztette, konkrétábbá és érettebbé tette... ezért a kommunistáknak – újra visszatérünk erre – úgy kell Lenin tanulmányozniuk, ahogyan Lenin tanulmányozta Marxot. Tanulmányozniuk kell, hogy megtanulják alkalmazni a dialektikus módszert.”

Lukács György életútja vége felé 1967 januárjában az 1924-ben írt tanulmányának Utószavában, többek között, Leninnek a valóság totalításában való felfogási képességéről és gyakorlati cselekvőképességének belső gondolati magváról ezt írja¹²:

„...Ezt a kortársak is érezték, ezért beszéltek olyan sokat – ellenségei és követői egyaránt – Lenin taktikai, reálpolitikai ügyességéről. De ezzel távolról sem érintették a dolog magvát Lenin fölcnye valójában tisztán elméleti fölcnye az összefolyamat megítélésében.” Az összefolyamat megítélésének Leninnél mély és széles elméleti alapjai voltak. Úgynevezett reálpolitikája nem empirikus gyakorlatiasságból táplálkozott, hanem mindig lényegük szerint elméleti gondolkodásfolyamatok gyakorlati eredménye volt. Csakhogy az elméleti gondolkodás nála mindig a mindenkori cselekvési szituáció társadalmi-történelmi éppíglétének kitapintását eredményezte...”

Hivatkozom egy hazai marxistára, Dragutin Lekovićra, aki 1963-ban befejezett párizsi doktorátusa bevezető részében, miután bemutatja a II. internacionálé ortodox

marxistáinak „filozófia-nélküliségét” többek között Lenin filozófiai jelentőségéről kifejti¹³:

„...Az ilyen lényeges alkotó jellegű irányvétel, amely Leninnél már munkássága legelején (1899) megnyilvánult, megmaradt elméleti-filozófiai és forradalmi-gyakorlati tevékenysége alapjául. Lenin a többieknél sokkal inkább hangsúlyozta Marx filozófiai jelentőségét is, és azt is, hogy ezt a jelentőséget megvédjék, és ezzel az egész marxizmust védjék meg. Ő ennek a filozófiának a pontos helyét is megjelölte, amelyet az egyetemes marxizmus keretén belül elfoglal. Hivatkozva Engelsre, ő is hangsúlyozta, hogy a marxizmus nem jelenti minden filozófia végét, hanem csak a hagyományos filozófia alkonyát.

...Lenin magáévá tette és mindenki másnál jobban hangsúlyozta Marx filozófiájának szerves egységét, vagyis a dialektika és a materializmus egységét, továbbá, a dialektikus és a történelmi materializmus egységét...Ő, jobban mint a többiek, hangsúlyozta a marxizmus elméleti egységét, ő volt az egyetlen, aki a maga idejében megértette a történelmi adottságok sajátosságát és a marxista filozófusokra háruló különleges feladatokat...”

Még egy hazai szerzőre hivatkozom. Fuad Muhić, figyelembe véve a Rosa Luxemburggal lefolytatott vitát, a proletariátusról, 1974-ben a következőket írja: „Ha összegezzük Leninnek a bolsevik típusú proletariátus pártjáról szóló elméletének történelmi jelentőségét, hangsúlyozni kell annak szükségességét, hogy elméletét a korszakkal összefüggésben szemléljük, amelyben létrejött. Ebben az esetben szembeűnik, hogy Lenin helyesen fogta fel a közelgő forradalom következményét, amely forradalom előkészítésében pártja élén személyesen is munkálkodott. Ezért a bolsevizmus minden olyan bírálata, amely saját történelmi pillanatunkból indulna ki, amely az elvont értelemben vett humanizmus és demokratizmus következményeiből indulna ki, már eleve célját tévesztett bírálat lenne. Lenin elméletét, amennyiben megfelelő módon igyekezzünk azt megérteni, egy, már mögöttünk lévő korszak belsejéből kell felfognunk, annak a korszaknak történelmi bonyolultsága szempontjából; csak ebben az esetben leszünk képesek felfogni Lenin nagyságát az újabb kor történelmében.

Viszont, ha meg akarunk maradni a dialektikus elemzés talaján, szükséges hangsúlyozni, hogy a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalata megmutatta azt, hogy Lenin elmélete Marxnak a proletariátus pártjára vonatkozó, a jövőt illető elképzelésének „a nagy történelmi értelemben vett pártról” csak egyik történelmileg megvalósított lehetősége.

Lenin gondolkodásmódjának ellentmondásos kettősségére építve fejtegetéseit a szerző vitathatóvá teszi az egész fejezet témakörének sok lényeges megállapításával kapcsolatban: a munkásozrtály öntevékenységére és az osztályöntudatra vonatkozó nem egy megállapításait Leninnel kapcsolatban, továbbá a forradalmi munkáspárt lenini elgondolásokra és gyakorlatra vonatkozó nem is egy megállapítását, az állam iránti viszonyulást és a Lenin nézeteire vonatkozó megállapításokat a munkásoknak a gazdaság irányításában való részvételükkel, és az ehhez kapcsolódó „munkás-ellenzéssel” kapcsolatban.

A munkások részvétele a gazdaság irányításában Lenin idejében még kellőképpen ki nem kutatott kérdés. A felsorakoztatott tények fontos adalékok a kérdés tudományos megvilágításának serkentésére, különösen, ha figyelembe vesszük, milyen nehéz e kérdésre vonatkozó adatokhoz jutni, és azt a körülményt, hogy ezt a kérdést különösképpen önkényesen tárgyalta a szerzők nagy többsége.

A fejezet befejező részében Miloš Nikolić szükségzavúan – inkább Lenint idézve – érzékelteti, milyen figyelmet szentelt a szovjet állam és társadalom a bürokratizálódási veszélyének.

Könyvének zárófejezetében (153—185. old.) a nyugat-európai munkásönigazgatás eszméjét és részbeni gyakorlatát tárgyalja főleg három szempontból az I. világháború utáni forradalmi helyzetben.

Egyrészt a munkástömegek követelése szempontjából, másrészt a III. internacionálé állásfoglalása szempontjából, és végül az uralkodó burzsoázia taktikáját taglalva, amely elfogadta annak lehetőségét, hogy ideiglenesen, akár alkotmányos rendelkezésképpen is (a weimari alkotmány 165. szakasza) engeményt nyújtson a munkásköveteléseknek azzal, hogy később aztán holt rendelkezés legyen belőle.

A szerző részletesebben mutatja be a munkásönigazgatás jelentkezését a háború utáni első 2—3 évben Németországban, Olaszországban és Angliában. Ezzel kapcsolatban vizsgálja meg a proletárforradalom stratégiáját. Itt, véleményünk szerint, megint csak vitathatók a Leninnek egyoldalúan tulajdonított trade-unionista harc elítélésével kapcsolatos (162—163. old.) és a politikai harc lebecsülésének elítélésére vonatkozó (161. old.) kitételei. Dokumentáltan és gazdagon példázza a szerző az akkori nyugat-európai forradalmi mozgalom egyéniségeinek meglátásait és álláspontjait. A III. internacionálé 1919. évi márciusi alakuló kongresszusának és 1920. júliusi-augusztusi II. kongresszusának álláspontjait idézve, az olvasó betekintést kap a munkásparasztnanácsokkal, illetve munkástanácsokkal kapcsolatos hivatalos álláspontokba, de az összefüggések a határozatok, és az akkori munkástörekvések és mozgalmak között. Szemléltető a nagy tömegeket megmozgató irányzat bemutatása, és az a körülmény, amire M. Nikolić felhívja a figyelmet (168—171. old.), hogy „a munkásönkormányzati mozgalom hatására (a szovjetek, a munkástanácsok, az üzemi bizottságok megalakulása nyomán) három-féle felfogás alakult ki a párt és a munkásönkormányzat, illetve az élcapat eszmei-politikai tevékenységének és a munkásosztály autonóm öntevékenységének viszonyáról.”

Habár a szerző már előbb elvontan meghatározta, hogyan értelmezi a munkásosztály öntevékenységének hármas vetületét (72 old.), mégis vitatható az alkalmazott eljárás helyessége amikor a különböző országok munkásmozgalmi harcainak formáit és tartalmát egy nevezőre igyekszik hozni, még ha olyan lényeges kérdésekről is van szó mint a proletariátus forradalmi pártjának élcspatszerepe, és a gazdasági spontaneitásból fakadó osztályharc és a politikai harc összefüggése. Számunkra ez különösen tanulságos, mert századunk második felében már a munkásosztály forradalmi harcának szerteágazottsága világszerte óvatosságra int a közös nevező alapján való áltánosítások dolgában.

A szerző külön-külön tárgyalja a munkásönigazgatás fejlődését Olaszországban, Angliában és Németországban. Az utóbbit a legrészletesebben, tekintettel arra, hogy itt volt legerőteljesebb a mozgalom és az akkori helyzet marxista megvilágításának már figyelemre méltó irodalma is van.¹⁵

Miloš Nikolić természetesen helyesen jár el, amikor nem indul ki a mai jugoszláv öngazgatás gyakorlatából, távlataiból és az erre alapozott felismerésekből, hanem magát a folyamatot, az öngazgatás eszméjének jelentkezési formáit és alakulásukat vázolja fel. Így a könyv végleges, és befejezett formájában kiviláglik majd, hogy a jugoszláv öngazgatás gyakorlata a forradalmi munkásmozgalom szerves része. Ezt a kérdést a szerző mostani munkája valójában nem is tárgyalja, mert a kézirat a huszas évek elejével zárul, azzal a korszakkal, amikor még az általános forradalmi körülmények közepette a nyugati kapitalista világban a munkásosztály az októberi forradalom hatására, ám saját forradalmi megmozdulásai alapján, különböző formában, de többek között a munkásönigazgatási igényét is kifejezi és követeli a munkásönigazgatást. Sajnos, a szerző ebben a könyvében nem foglalkozik az utóbbi fél évszázad öngazga-

tási eszméjének és gyakorlatának igen mozgalmas és szövevényes történelmével, így az elemzés módszerbeli vitatható elemei nem is tűnnek ki.

Figyelemre méltó és figyelmeztető M. Nikolić ama szándéka, hogy elhárítsa az olvasó elől az öngazgatás problémakörének és eszméje kialakulásának a termelési viszonyokra való eklektikus leszűkítését. Noha ezek a viszonyok meghatározó fontosságúak és elsődlegesek, az öngazgatású társadalmi viszonyok valójában az embert, mint társadalmi lényt, és társadalmi osztályhoz tartozó egyént sokoldalúan körülhatárolják. Mégis a szerző ilyen megközelítési módja oda hat, hogy az olvasó nem összpontosíthatja minden esetben figyelmét a lényegre, és nehezen tudatosul magában az öngazgatási társadalmi viszony szövevényes elemeinek dialektikus kapcsolatában az elsődleges, a sajátos, tehát a valós viszonyulás a mai ember részéről, a mai és a jövő társadalom öngazgatási viszonyai kialakításának folyamata iránt. A végleges szövegezés árnyaltabb és figyelmesebb fogalmazást igényel, éppen az elsődleges, a lényeges kirajzolódása szempontjából, de a szerző könyve ilyen alakjában is érdekfeszítő és értékes olvasmány. Nyilvánvaló, hogy M. Nikolić kutatásainak eredményei időrendben is ki fogják majd terjeszteni az öngazgatás eszméjének fejlődését az utóbbi fél évszázadunkra is. Ekkorra várható a most közölt tanulmány végleges szövege is.

Jegyzetek

1. Miloš Nikolić: Razvoj ideje radničkog samoupravljanja; I edicija: Samoupravljanje u teoriji i praksi – Radnički univerzitet, SUBOTICA, 1973. 173. oldal.
2. Miloš Nikolić főszerkesztésében indult meg a belgrádi Komunist kiadásában havonta megjelenő Marksizam u svetu c. folyóirat, amely világszerte megjelenő marxista folyóiratok cikkeit és újabb könyvek részleteit és azoknak már külföldön megjelent ismertetését szerbhorvát nyelvű fordításban tárja a hazai olvasó elé.
3. Marksističke sveske (Samoupravljanje, tehokratija, klasna borba), Sarajevo 3(1972)175-181. Miloš Nikolić – Bibliografska građa o temi: Samoupravljanje i radnički pokret (pojam, obeležja, mogućnosti radničkog samoupravljanja).
4. Antologije 4, 5. i 6. Samoupravljanje i radnički pokret, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1973. – 4. tom: Teorijske osnove i istorijska iskustva, Samoupravljanje i radnički pokret I, Izbor tekstova i predgovor: Miloš Nikolić, str. 517. – 5. tom: Revolucionarno ukidanje kapitalizma, Samoupravljanje i radnički pokret II, Izbor tekstova: Miloš Nikolić, str. 721. – 6. tom: Socijalizam, Samoupravljanje i radnički pokret III, Izbor tekstova: Miloš Nikolić Vladimir Štambuk, Biografske beleške i bibliografija: Miloš Nikolić, str. 677.
5. Industrijska sociologija, szerzők csoportja a „Naše teme” folyóirat kiadása, Zágráb, 1971, 344. oldal.
6. Platform a JKSZ X. kongresszusa álláspontjainak és határozatainak előkészítéséhez. A Magyar Szó – a Kommunista melléklete, 1973. VI. 25. 13. oldal.
7. Lelio Basso: Megjegyzések Marx és Engels forradalmi tanításának fejlődéséről. Karl Korsch: Karl Marx. (Mindkettő szerbhorvát nyelven a belgrádi Komunist 1971 kiadásában megjelent Lelio Basso: Izgledi evropske levice című könyvében.
8. Marx-Engels Válogatott művek, 2. kötet, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1963. 465. oldal.
9. Karl Korsch: Marksizam i filozofija; Komunist, Belgrád 1970. (K. Korsch: Marxismus und Philosophie, Hirschfeld, Leipzig 1930).
10. Lukács György: Lenin; Magvető, Budapest 1970, 15–17. old. (kihagyásokkal).
11. Lukács Gy., idézett mű, 109–110. old.
12. Lukács Gy., idézett mű, 115. old.
13. Dr. Dragutin Leković: Marksizam i filozofija; Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1967, 34. oldal.

14. Fuad Muhić előszava a proletariátus pártjáról szóló szöveggyűjtemény válogatásához a következő szerbhorvát nyelvű kiadásban: Marks, Engels, Lenjin – O proleterskoj partiji; Izbor tekstova i predgovor: dr. Fuad Muhić, izvršni izdavač: Zavod za izdavanje udžbenika; Sarajevo 1974, 14. oldal.
15. A hazai szerbhorvát nyelvű átfogó munka szerzője Vladan Popović és Radnička veća u Nemačkoj címmel jelent meg 1972-ben a belgrádi Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet kiadásában.

* Műszaki hibából kifolyólag e szövegnek csak az első néhány oldalát közöltük a LÉTÜNK 4/1973. számában. A szöveg egysége és megértése céljából közöljük a teljes szöveget.